

ПРОЦЕСИ ДЕБАЛКАНІЗАЦІЇ БОЛГАРСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИХ ГОВІРОК В УКРАЇНІ

В. О. Колесник (Одеса)

Виняткова позиція болгарської мови серед інших слов'янських є причиною її особливого статусу в різних видах порівняльних досліджень. Причини мовної ситуації на Балканах, яка сприяла трансформації синтетичних слов'янських форм в аналітичні, у сучасному балканському мовознавстві пояснюються в основному мовними контактами. Виникнення балканського мовного союзу обумовлено мовною інтерференцією, тобто різними формами білінгвізму. У результаті дослідження мовних контактів з'ясовані шляхи проникнення основних балканізмів — шляхом різнобічного впливу, калькуванням із сусідніх субстратних мов і тенденцій, успадкованих від прамови. Цей шлях привів до балканізації мови слов'ян, що прийшли на Балкани.

Формування національної літературної мови в Болгарії відбувалося в руслі загальної визвольної боротьби за національну незалежність проти османського політичного і фанаріотського культурного панування. При цьому в середовищі болгарської інтелігенції 30—50-х років XIX ст. не було єдиного погляду на структуру і функціональну спрямованість літературної мови. За своїм ставленням до характеру літературної мови і літературно-мовної спадщини досить чітко виділялися дві групи суспільних діячів, просвітителів і письменників: "архаїсти" і "новатори". "Архаїсти" (Неофіт Рильський, Георгій М.Владикін, Христині Павлович Дупничанин та ін.) вважали, що національна літературна мова повинна зберегти багато форм давньоболгарської мови і тим самим — живий зв'язок із мовою "єдинорідних наших слов'ян": їй треба мати іменне відмінювання, уникати членних форм тощо, тобто "дебалканізувати" перш за все свою граматичну структуру. "Новатори" вважали, що літературна мова повинна будуватися на основі народно-розмовного мовлення. Вони домоглися остаточної перемоги в 60-і роки, коли в Болгарії виник революційно-демократичний рух. Для "архаїстів" питання про діалектну базу мови не було питанням першочергової важливості, як для "новаторів", що зверталися до живого діалектного мовлення, де артикль був живою категорією. Тобто артикль стає нормою болгарської літературної мови лише в другій чверті XIX століття, всупереч спробам вилучити його з болгарської мови як нехарактерну рису слов'янської мовної спільності і церковнослов'янської мовної традиції, кваліфікуючи цю категорію як "квас фарисейський", який "опоганює" мову, пов'язуючи з нею "неподобство, гнусость і потемніння". (1,89).

Як відзначає М. І. Толстой, "болгарське новаторство" не було настільки максималістським, як новаторство В. Караджича і його послідовників. Тому болгари в XIX і XX ст. зберегли досить міцний зв'язок із традицією і через неї — з російською літературною мовою" (7,160). Таким чином процес так

званої "дебалканізації", що виник в XIX ст. як результат своєрідного мовного патріотизму в епоху політичного самовизначення нації і відбився, в основному, у прагненні реконструювати відмінкову систему й обмежити вживання артикля, торкнувся, перш за все, літературної мови. Діалекти ж більшою мірою спрямовані у бік балканістичності, як на рівні деяких загальних принципів, так і на рівні їхнього вираження. Це підтверджують і болгарські переселенські говірки в Україні, що зберігають у майже законсервованому вигляді стан болгарської мови донаціонального періоду.

Функціонуючи майже два сторіччя в інослов'янському безартиклевому середовищі, болгарські говори діаспори зберегли аналітизм граматичної структури, основні, так звані примарні балканізми в граматичній системі — артикль, енклітичні форми займенників (посесиви), репризи (подвійний додаток), аналітичні форми ступенів порівняння та майбутнього часу, да-конструкції та інші. При цьому архаїчний споконвічний шар говору більше "балканізований", ніж сучасна болгарська літературна мова.

Стабільність вираження категорії означеності/неозначеності характеризує говори сіл, що знаходяться в районах компактного проживання, які в найменшій мірі зазнали інослов'янського впливу, і стосується тільки мовлення старшого покоління. В найбільш архаїзованій формі зберігають категорію Д чийшійські та твардичанські говірки, що відносяться до ъ-говорів (з артиклем -ь у іменників чоловічого роду). Найбільшу кількість відхилень від встановленої літературної норми фіксуємо в так званих о-говорах. Сприяє цьому, мабуть, формальна невизначеність артикля у іменників чоловічого роду, особливо в ненаголошеній позиції, де -у сприймається носіями говірок нерідко як відмінкове закінчення.

Найбільшу кількість відхилень від норми вживання артиклевих форм становлять сполучення іменника-русизму з прийменником. Гіпертрофічні форми зустрічаються здебільшого в атрибутивних сполученнях. Наявність великої кількості безартиклевих та гіпертрофічних форм, особливо в мовленні молодшого покоління (школярів та студентів), свідчить про те, що в безартиклевому середовищі ця категорія зникає.

Найвищий процент стабільності артиклевих форм виявляють казки. Вони свідчать про існування категорії детермінативності (Д) з притаманним їй протиставленням означеність-неозначеність, на що вказує фреквентність вживання лексеми "един" як маркера неозначеності в записаних нами казках та вказівних займенників як основних детермінативів. Тексти казок свідчать про те, що ця категорія була трьохчленною: вказівний займенник — артикль — неозначена форма з "един". Тобто майже всі іменні форми були або детерміновані (артиклем, вказівним чи присвійним займенником), або неозначеними (з "един"). Казки зберігають і трьохчленну систему вказівних займенників: *тѣ, та, то, те / уно, уна, уне / айтѣ, айта, айто, айте*.

У відриві від метрополії переселенські говори в умовах незбалансованої мовної ситуації розвиваються "за новими правилами". Тому про дебалканіза-

цію свідчить і протилежна спрямованість тенденцій у сучасній болгарській мові й у досліджуваних говорах. Переселенські болгарські говори не пішли шляхом подальшої балканізації. Якщо в сучасній болгарській мові відзначається загальна тенденція посилення ролі членної морфеми в історії болгарської мови, вживання артикля не тільки із загальними назвами, але і власними, то в досліджуваних говорах внаслідок його функціонування в безартиклевому середовищі усталені діалектні норми функціонування артикля руйнуються в мовленні середнього і молодшого покоління. Власні назви також не виявляють тенденцію до вживання з артиклем. Відхилення від норми його вживання свідчать про його семантичну спустошеність, він обростає новими модальними відтінками. Індекс його нестабільності, за нашими підрахунками, складає в середньому 17% [3:201].

Протилежну спрямованість тенденцій спостерігаємо й у сфері займенників. У сучасній болгарській мові редукується категорія відмінка в займенниках. Дослідники відзначають, що в даний час у сучасній болгарській мові відбувається друга фаза аналітичного перетворення займенників. Цього не відбувається в досліджуваних говорах. Водночас, у сучасній болгарській літературній мові відзначається тенденція до втрати відмінкових форм іменника і до активного вилучення з вживання "бройної" форми. У досліджуваних говірках "бройна" форма, формальним показником якої є закінчення -а, що збігається з закінченням родового відмінка, не виявляє тенденції до руйнації. Тобто, закладені в діалектній системі внутрішні потенції дозволяють їм зберігати аналітичну структуру, але, розвиваючись у відмінковому, безартиклевому середовищі, досліджувані діалекти не втрачають і своїх синтетичних форм.

Виникнення основних балканізмів, на думку балканологів, здійснювалося насамперед на синтаксичному рівні шляхом калькування синтаксичних моделей однієї балканської мови іншою, що згодом морфологізувалися. Дебалканізація граматичної структури досліджуваних болгарських переселенських говорів також з'явилася насамперед у синтаксисі. У досліджуваних говорах нові синтетичні конструкції виявляються і функціонують насамперед на синтаксичному рівні — відмінкові форми спочатку з'являються в складі прийменникових сполучень. Якщо "аналітизація" болгарської мови починалася від заміни деклінаційних форм "спільною" формою, то в досліджуваних говорах спостерігаємо зворотний процес — спільні форми замінюються деклінаційними. На даному етапі це свого роду вкраплення в аналітичні конструкції. Майбутнє покаже напрямок розвитку цього процесу.

Одночасно з цим спостерігається й активізація інших детермінативів, у ролі яких виступають і різного роду вказівні частки (айго, айгу, айга, ая тощо) і лексичні засоби вираження означеності. Парадигматичний рівень демонструє свого роду згущення дейктичних елементів в архаїчному пласті говорів, у меншій мірі це є характерним для мовлення молодшого покоління. Енклітичні форми займенників у досліджуваних текстах вживаються рідше повних

займенникових форм. Посесивний датив зберігає своє стійке вживання тільки з назвами родичів.

Руйнація категорії означеності/неозначеності в досліджуваних говорах, на наш погляд, пов'язана з особливостями мовленнєво-мисленнєвої діяльності, їхньою зміною в результаті мовних контактів. Що означає "відчуття артикля", те чути, те інтуїтивне оволодіння технікою його вживання, що не можуть панувати носії безартиклевих мов? Як відомо, при картографуванні дійсності тільки частина аспектів досвіду, частина мисленнєвих структур у даній мові граматикується, створюючи систему супідрядних граматичних понять. При побудові речення мовець на болгарській мові обов'язково повинен зробити вибір між означеністю/неозначеністю суб'єкта й об'єкта. Ці аспекти досвіду, що обов'язково фіксуються в граматичному ладі болгарської мови, цілком ігноруються граматично російською й українською мовою — осмислення й актуалізація даних аспектів досвіду є необов'язковими (хоча при необхідності означеність/неозначеність може експлікуватися за допомогою тих або інших засобів). Такими ж необов'язковими вони стають і в досліджуваних говірках.

Факт граматикалізації названих аспектів досвіду в болгарській мові при її відсутності в інших слов'янських мовах свідчить про суттєві зрушення, що мали місце у мовній свідомості носіїв балканослов'янських діалектів. Питання про причини зазначених зрушень на балканослов'янських територіях є одним із найбільш дискусійних і невирішених питань слов'янського і балканського мовознавства. Тривалі ареальні й історико-культурні контакти могли дати початковий імпульс появі досліджуваних зрушень у семантичному картографуванні позамовної дійсності і закріпленню їх у системі мовних одиниць. Подібні зрушення в мовній свідомості відбуваються й у досліджуваних говорах, вони можуть бути охарактеризовані як **дебалканізація** — поступова втрата в даному випадку мовних елементів, спільних для балканських мов — балканізмів. Проблема дебалканізації — втрати мовних елементів, загальних для всіх балканських мов і трактованих як балканізми, — практично ще не досліджувалася, хоча цей процес є дуже важливим для розуміння сутності балканізмів як специфічного явища слов'янських балканських мов.

Слід зауважити при цьому, що розгляд балканізованих явищ вимагає уваги не тільки до їх форми, але й до їх граматичної семантики, тому що процеси дебалканізації нерідко проходять зі збереженням формальних ознак і навіть їх гіпертрофією, але з утратою змістового боку граматичних балканізмів.

Так, кількісна означеність зникає швидше, ніж дейктична. Функцію кількісного означення в досліджуваному говорі виконують лексичні маркери — узагальнюючий займенник *всички* (діал. *сички*, *синки*). Артикль цю функцію не виконує. В цілому зростає сигніфікативна роль лексики як розпізнавального засобу в загальній інформації речення. Генерична (узагальнююча) функція означеного артикля для досліджуваних говорів також не є характерною. Ця функція властива нульовій формі, частотність якої в досліджуваних *переселен-*

ських говорах є більшою, ніж у літературній болгарській мові, що також обумовлено функціонуванням говорів у безартиклевому східнослов'янському середовищі.

Морфологія — глибинний мовний ярус. Дослідники неодноразово відзначали вкрай повільні темпи її саморуху і непроникність для зовнішніх впливів. Зміни в морфологічній системі, навіть і незначні, звичайно виявляють себе в періоди соціальних потрясінь. Тому інтерференція на граматичному рівні порівняно рідкісний і складний випадок мовної взаємодії. "Якщо інтерференція на лексичному рівні торкається, образно кажучи, самого будівельного матеріалу мови, то інтерференція на типовому, граматичному рівні істотно змінюється на самій системі діючих у момент мовлення правил творення і функціонування мовних одиниць, визначає самий вихідний початок, що організує мовну діяльність, творчі процеси говоріння й розуміння" (2,287). У цій основі інтерференція на граматичному рівні, на думку О.Дьоміної, пов'язана з подоланням протиріч між закономірностями породження висловлення, які діють в одній з мов в умовах тривалого контактування, і правилами породження тексту, що діють в іншій мові в аналогічних умовах, у тій же інформативній і комунікативній ситуації. Іншими словами, про те, що мала місце інтерференція на граматичному рівні, мабуть, може йтися лише при наявності зміни на рівні моделі мовного осмислення й уявлення позамовної дійсності в носіїв однієї мови під впливом моделі осмислення того ж змісту носіями іншої мови.

Таким чином, немає сумніву в тому, що артикль як граматичний засіб вираження детермінації є когнітивною, мисленнєвою структурою. Його поява в тій чи іншій мові зумовлена, на наш погляд, потенціями когнітивного характеру — необхідністю реалізувати (вербалізувати) в мові детермінаційне значення, яке сформувалось у носіїв мови в процесі історичного розвитку, є пріоритетним і передається із покоління в покоління. Навіть при засвоєнні іншої мови мисленнєві структури відтворюють ці смисли (старі зразки, стереотипи) різними засобами — старими або новими. Надзвичайну стійкість стереотипів, структур рідної мови неодноразово відзначали перекладачі. Так, відомий болгарський перекладач Ана-Марія Тотоманова відзначає, що при перекладі студій Романа Якобсона з англійської мови на болгарську постійно відчувала, що перекладає з російської. На що вказував і проф.Рікардо Піккіо: "Якобсон на усіх мовах говорить по-російськи" (5,5).

Артикль, як відомо, виник в результаті послаблення демонстративного елемента вказівних займенників. Це послаблення відбулося і в формах повних прикметників, які виникли від коротких шляхом приєднання артикля (вказівного займенника). Тому болгарські артиклеві форми прикметників (*добрият, старият, новият* і т. п.) можуть бути прикладом подвійної детермінації, а діалектні форми з вказівним займенником + артиклевим прикметником (*този новийа куст'ум*) — потрійної детермінації. Враховуючи генетично вказівний елемент *-и* у займеннику *този* (пор. *тоз*), ця детермінація є четвертого ступеня (почетвірною).

Мабуть, повторення, оновлення старих смислів у мові є однією з мовних універсаль. Це зумовлено тим, що найбільш вживані граматичні (і неграматичні) вираження смислів (у даному випадку детермінації) послаблюють своє смислове навантаження, стираються, блідніють, втрачають або переосмислюють деякі елементи змісту, що потребує нових засобів вираження втраченого або послабленого елементу.

Зазначені приклади свідчать про те, що у свідомості носіїв болгарської мови існує специфічна когнітивна структура, якій, на наш погляд, найбільш відповідає термін "дейксис" (греч. *deixis* — "указание"), оскільки виконує вона перш за все "вказівну" функцію. Дейксис як універсальна суперкатегорія в даному випадку вживаємо в значенні "указание как значение или функция языковой единицы, выражаемое лексическими и грамматическими средствами" (4,128). Оскільки цей феномен людської свідомості для *homo balkanicus* є частотним, елементи вказівного значення поступово стираються, але не зникають і з часом відновлюються знову в іншій формі або компенсуються лексичними елементами. В типологічно відмінному небалканському мовному середовищі ця категорія руйнується, оскільки з'являються і перемагають в умовах активного білінгвізму інші мисленнєві структури. Саме з руйнування цієї когнітивної структури і починається **дебалканізація**, яка формально виражена у нестабільності артиклевих форм та зменшенні частотності їх субститутів — енклітичних займенникових форм та граматичної редуплікації. Проекція цього факту на ситуацію VI–VII ст. — часу приходу слов'ян на Балканський півострів, вказує на те, що і на появу членних форм у болгарській мові вплинуло саме іншомовне артикльове оточення в ситуації активного білінгвізму. Тобто і процес балканізації починався саме з перемоги у свідомості мешканців Балкан цієї "вказівної" мисленнєвої структури. Досліджуючи болгарські переселенські говори в Україні, які функціонують у небалканському безартиклевому мовному середовищі, спостерігаємо зворотний процес — механізм переходу від мови артиклевої до безартиклевої, що здійснюється також в умовах мовних контактів.

Головною причиною дебалканізації, на наш погляд, є все ж чинники екстралінгвістичні — зміна середовища й умов функціонування говору, руйнація "компактності і консервації". Координований білінгвізм, незбалансована мовна ситуація призводять до змін мовленнєво-мисленнєвої діяльності, мислення на іншій мові.

У післявоєнний період, у період активізації міжетнічних стосунків, з введенням загальної грамотності з обов'язковим вивченням державної російської мови, значно збільшилася кількість русизмів. Однак це не вплинуло істотно на граматичний лад досліджуваних говорів у той період. Для кардинальних змін граматичної системи необхідне "переключення кодів" у свідомості білінгва, що відбулося дещо пізніше, коли з'явилося нове покоління — із російськомовною свідомістю і новою системою кодів.

Литература

1. *Гърдев С.* Множествено число на собствените имена // Българистични проучвания 2. — Велико Търново, 1997.
2. *Демина Е. И.* Размышление над явлением языковой интерференции на грамматическом уровне // Традиция и съвременност в българския език. — София, 2001. — С. 287–296.
3. *Колесник В. А.* Тенденции употребления артикля в болгарских говорах юга Украины // Слов'янський збірник. Вип. IX. — Одеса: Астропринт, 2002. — с. 192–202.
4. *Лингвистический энциклопедический словарь.* — М., 2002.
5. *Ефтимов Й.* Може ли да бъде “весела наука” // Литературен вестник. Бр. 9 от 5–11 март 2003 г.
6. *Русский язык конца XX столетия (1985–1995).* — М., 1996.
7. *Толстой Н. И.* История и структура славянских литературных языков. — М., 1988.
8. *Хараламиев И.* Развойни процеси в съвременния български език // Българистични проучвания. Вып. 8. — Велико Търново, 2002. — С. 16–29.

Резюме

Процеси дебалканизации болгарских переселенческих говоров — утраты языковых элементов, общих для всех балканских языков, трактуемых как балканизмы (артиклъ, посесивный датив, редупликация, да-конструкции и др.), — практически еще не исследовались, хотя этот процесс является весьма важным для понимания сущности балканизмов как специфического явления славянских балканских языков. При рассмотрении этих явлений следует обращать внимание не только на форму, но и на грамматическую семантику, так как процессы дебалканизации проходят нередко с сохранением формальных признаков и даже их гипертрофией, но с утратой содержательной стороны грамматических балканизмов. Трансформация грамматической системы исследуемых болгарских переселенческих говоров обусловлена инновациями в способе языкового мышления билингвов.